

SINIŠA KORICA
NEDOVŘŠENA PROŠLOST

Urednik
Zoran Kolundžija

Siniša Korica

NEDOVRŠENA
PROŠLOST

PROMETEJ

Novi Sad

SADRŽAJ

UVOD	7
I KAKO SMO (I ZAŠTO) IZGUBILI DRŽAVU	9
Jugoslavija	9
Ustav SFRJ iz 1974.	22
Način funkcionisanja SFRJ – pogled iznutra.....	25
Jezička politika u Jugoslaviji, stranputice i nedoumice	40
Socijalizam gubi trku	45
Jugoslavija u središtu pažnje sveta.....	54
Kraj socijalističke Jugoslavije	57
Autonomija Vojvodine.....	59
Kosovo i Metohija.....	66
Politika i mediji.....	99
Brisanje istorije.....	101
Završna reč	119
II ZANIMLJIVOSTI, DOGAĐAJI, SKICE IZ ŽIVOTA U ESEJISTIČKIM REPORTAŽAMA	127
Badnje večer.....	127
Miodrag Radović	130
Sreto Batranović.....	131
Svet je mali.....	133
Zavičaju u pohode	137
Promocije.....	140
Građanski duh.....	142
Siminovci	145
Medakovići	146
Iskustvo	148
Pismo.....	150
Entuzijazam	153
Detinjstvo.....	158
Ljubav prema papiru	162
Mona Liza	163

Naučna fantastika	169
Plakat s crvenim potpisom.....	172
Rođendan.....	177
Strah.....	182
III O KNJIZI I AUTORU	186
Recenzija	186
Mišljenja o knjizi.....	188
BELEŠKA O AUTORU.....	191

UVOD

Ova knjiga sadrži zapravo dve knjige. U prvoj je tema „Kako smo (i zašto) izgubili državu“, a u drugoj „Zanimljivosti, događaji, skice iz života u esejičkim reportažama“. Zajedničko za obe je istovetni način pripovedanja (eseji) o društvenim procesima iz novije istorije (prvi deo), i crtice o našim karakterima, ljudima i događajima (drugi deo).

Ohrabrio sam se ovo da napišem nakon jednog teksta, omaža, Radivoja Cvetičanina sada već upokojenoj istoričarki Latinki Perović. Radivoj Cvetičanin: „Komunicirala je Latinka Perović i sa svetom pogleda različitih od njenih. Iskustvo mi govori da tako rade ljudi od formata. Latinka se u svemu razlikovala od Dobrice (Ćosića), nebo i zemlja, ali su njih dvoje kao dva simbola Srbije u tome bili ako ne isti (u simbolima predvodnika dve Srbije, napomena S.K.), a ono posve slični; u toj gotovo faustovskoj radoznalosti kako za istoriju tako i za živi svet oko sebe“. Daleko sam ja od „ljudi od formata“, ali i u svom okruženju prepoznajem neke krugove, znatno nižih od ovih formativnih, u kojima ima lica takođe prepunih radoznalošću duha, a onda shvatio da u toj vrsti blistavosti uma neretko zaikri varnica kojom se osvetljavaju razlike u viđenju istih pojava. Te iskre različitosti među nama, u malom čoveku, sastavni deo su ovog teksta. Posebno osetljivo postaje to što sam za centralnu temu odabrao onu na kojoj danas najviše varniči, odabrao najosetljiviji deo naše istorije, Kosovo i Metohiju. Zagrizao kiselu jabuku. Oprezno ušao s jednom vrstom argumentacije koja ne mora biti prijemčivo prihvatljiva za svakog. Neka služi za nalivanje novih argumenata u trezor sopstvenog mišljenja na i oko drame srpskog naroda koja se odvija već decenijama na prostoru Kosova i Metohije.

Podsetio bih na velikog Nikolu Teslu i po naknadnom sećanju parafraziraću jednu njegovu priču. Poznato je da je on bio dete svešteničke porodice u kojoj je bila čitava mala biblioteka. Talentovanost, nasleđe od roditelja, oplemenjivao čitanjem još od rane mladosti. Sve ga je interesovalo, dešavanja u prirodi, matematika, fizika, ali i filozofija, literatura. Znao je napamet našu epiku, svet i jednog Bajrona. Posebno je voleo Jovana Jovanovića Zmaja. Kasnije je napisao da mu je žao što je toliko vremena potrošio u čitanju, umesto da ga je korisnije upotrebio u osmišljavanju izuma. Međutim, s godinama je dolazio do nešto drugačijeg zaključka, da izuma, patenata, ne bi bilo da prethodno nije pročitao mnogo knjige, trenirao svoj radoznali um. Ovak Teslin zapis me podsetio na to da sam i sam mnogo vremena uzalud trošio

baveći se angažovanjem u politici. Najvrednije moje godine, *mejnstrim*, utrošio sam u tom vidu javnog delovanja. Kasnije sam shvatio da nije bilo toga, verovatno ne bih mogao sa dovoljne dubine pronicati u tajne društvenih procesa, pa ne bi bilo ni ovog i njemu sličnih rukopisa.

Hteo sam da (po)nešto ne ostane zaboravljeno, da dobije svoj literarni odziv. Da u kratim pričama zategnem strune pripovedanja toliko da se čuju zvuci Srbije. Različiti, ali uznemirujuće uzbudljivi. Svoj pogled usmeravao ka vremenu kada je u agoniji umirala Jugoslavija i doba posle nje, dakle, na noviju istoriju. U priče utiskivao slike, nizao argumente. Bio spreman da prihvatim drugačija viđenja istih pojava koje obrađujem u tekstu, posebno ako su ubedljivija, bolja od mojih. Valjda je i to odlika širine u pogledima. Uvek sam se nalivao pameću drugih. Otvorio sam i neke bolne teme naše istorije: Kosovo, autonomije, Jugoslaviju, Ustav. Neistomišljenicima bih poručio, ne osuđujte, sučeljavajte, koristiće to svima, pa i meni. Najveća dostignuća civilizacije su sloboda govora i pisanja, moto je ovih zapisa.

Zašto je prošlost nedovršena? – zato što je verovala u nadu, a stalno sumnjala u stvarnost. Svojevrsno *udbašenje*. Branko Ćopić je uhvaćen u pokušaju da otkriva skrivene i prećutkivane istine, zna se kako je prošao. Danas obrnuto, veruje se u snagu i moć interesa, a sumnja na vreme u kome će kandže interesa lomiti, skrnjaviti dušu, empatiju, solidarnost, robotizovati osećanja. Monetarizam će potisnuti humanizam. Možda ulazimo u novu nedovršenost, nepoverenje prema budućnosti. Doba u kome će nevidljive ruke imati „pun naramak“ posla. Jedna je nevidljiva ruka tržišta (po Adamu Smitu) koja će određivati statute, a druga božanska koja će opredeljavati sudbine. Ni dva krotitelja sudbina Andrić i Crnjanski nisu uspeli tu božansku misiju da umire. Čekaju nas novi šumovi, oni društveni, ali i oni na srcu i duši pojedinaca. Tehnologije u čoveka unose nešto novo, sa strane, a umetnost iz njega iznosi, iznutra iz njegove duše. Razlika u kvalitetu. Veliki umetnik pisane reči Miloš Crnjanski je kao mlad davne 1919. godine zapisao: „U životu sam se pretvarao, u pisanju nikada“.

Svi oni koji vole lakše, relaksirajuće teme neka u čitanju krenu od kraja, priča iz drugog dela ove knjige, pa neka rukopis postepeno razmiču koračajući paralelno s eventualno različitim pogledima u odnosu na moje i još raznolikijim sudbinama. Neka ovo bude samo neka vrsta metra za merenje različitosti. Demokratski, upravo ono što Srbiji najviše fali. Eseji nisu međusobno povezani, pa se priče mogu čitati nezavisno jedna od druge, prema naslovu iz SADRŽAJA.

I

KAKO SMO (I ZAŠTO) IZGUBILI DRŽAVU

Jugoslavija

Zdravko Mamić (Hrvatska) u povodu 29. novembra 2021. reče: „Iskasapili smo Jugoslaviju, jednu od najljepših zemalja sveta. U njoj smo bili pitani, uvažavani, a tko nas danas pita, još manje uvažava“. Duga je priča o tome zašto je propala jedna tako lepa zemlja. Možda je najtačnija ocena ona u kojoj se kaže da je Jugoslavija morala nastati i morala nestati. Slovenac Božidar Jezernik napisao knjigu „Jugoslavija, zemlja snova“, a u podnaslovu bi mogla da stoji misao Džona Lempija: „Dva puta bila jedna zemlja“. Reći ću samo toliko da je to bila sjajna ideja, veliki potencijal, ali nažalost način njene realizacije imao je mnogo spornih elemenata i u jednoj i u drugoj Jugoslaviji.

Kad je urušavana Jugoslavija nicali su nacionalizacije malih državnica, njenih do juče sastavnih delova, razaran moral, etika, dojučerašnji principi. Sve je počelo sa ekonomskom krizom. A ona opet posledica stanja u kome je Jugoslavija (za)stala sa razvojem, sa menjanjem sebe negde početkom sedamdesetih godina prošlog veka, u razvoju ostala zatečena, na pola puta. Bilo je to doba u kome se snaga Jugoslavija pretapala iz snažnog entuzijazma u urušivu inerciju. Žar se gasio, plamen smanjivao. Nismo znali ploču menjati, rutina uradila svoje, udarili rudom u brdo. Kola nismo smeli ili nismo hteli da skrenemo s jednog, smatrajući zauvek, datog pravca. Pogubno, ravno velikom društvenom rascepu u drugoj polovini dvadesetog veka koji se pretvorio u melodramu poslednje decenije prethodnog stoleća. Društvena svojina posustajala, sve manje dobacivala. Zakonitosti opadajućih prinosa ovladali Jugoslavijom. Stvorilo se pogodno tle za afirmaciju nacionalnih preduzetnika koji su optuživali druge ili Jugoslaviju za zaostajanje u razvoju svoje nacije. Oni povelili i odveli u još gore, u građanski rat. Posle ratova iz devedesetih Stipe Šušvar zaključuje: „Od Triglava pa do Đevđelije, sve kolonija do kolonije“. A nekada „... bilo neko vrijeme pošteno...“. Pevala grupa Pro Arte. Da, pošteno, ali ekonomski neefikasno. Poslušajte ovu himnu jednom dobu, biće vam lepo, bar kao iluzija, u ovim koronizovanim vremenima.

Raspad države i građanski rat u njoj u sebi nose neku vrstu univerzalnog obrasca po kome su *raspadanja* uvek ekonomski motivisana. U takvim uslovima najbrže se stiže „prvih milion dolara“, neko dobro zarađuje, i to skoro uvek oni koji su protagonisti ratova baš iz ekonomskih motiva. Na našoj nesreći i Zapad se okoristio, pa je i njihovo mešanje ili nemešanje (odugovlačenje) imalo ekonomske razloge. Išlo im je u korist zatvaranje brojnih društvenih fabrika, smanjenje konkurencije i dobijanje novog tržišta kao na tacni. Slično je bivalo i kod pojedinaca koji se novinarskim rečnikom nazivaju tajkuni, čak je jedan od njih (M.M.) napisao knjigu pod naslovom „Ja, tajkun“. Može se i danas videti u izlogu „Lagune“. Zagadi pa vladaj. Ispod svega toga profit gamiže, sirotinja strada. Tek naknadno vreme razotkriva pravo lice tzv. nacionalnih elita koji nisu bili „klasični nacionalisti“, recimo oni koji vole svoje zemlju, već oni koji su kao šverceri duha prodavali nacionalističku retoriku da bi prikriili ono što stvarno rade, bogaćenje. Neko švercuje duvan, drugi automobile, treći nacionalnu stvar. Rade isto, zgrću. Sve skupa čini to ružno lice ekonomije koje je kao neka vrsta „duha vremena“ iza sebe ostavljala velik talog mržnje kojom je natopljeno, navlašeno, postratno doba. Otrežnjenje dugo traje, kod nas decenijama. Lavež se još uvek može čuti sa svih strana. Nada je, pak, u generaciji koja dolazi s verom da ovu vrstu otrovnog napitka neće više piti. Nažalost, naše doba s prelaska iz dvadesetog u dvadesetprvi vek još uvek se tetura. Na tim neravninama su iznikle još rapavije razlike u mišljenjima. Kako da čovek koji je bio mobilisan, upućen na ratište u Vukovar, tamo bio ranjen ili se vratio sa trajnim psihičkim oštećenjima, a možda u neke porodice mobilisani vraćeni u pogrebnim sanducima, mogu da imaju iste poglede na devedesete sa onima koji su baš tada sticali ogromne nekretnine, bogatili se. Jedni idu na groblje, drugi se spuštaju u kućne bazene. Razlike u mišljenjima na devedesete ogromne i to ne samo među njima, već možda i među njihovim generacijskim naslednicima. Pogledi postaju prenosivi, rapavi, a onda oni iznutra drmaju Srbijom.

Jedan čovek, srećom ne čelnik, devedesetih godina je čistio Vojvodinu od tzv. autonomaša ili kako je on govorio da od njih ne ostane *kamen na kamenu*, danas izdaje svoje jahte na crnogorskom primorju.

Januar mesec 2023. Kod komšinice u stanu jedna žena sprema. Slušam je. Ispovest teška, traumatična, ali zato do kraja autentična, istinita. Bila je fabrički radnik, za strugom. Tu je i penziju zaradila, a prošle godine napunila 74 godine života. Zbog male penzije mora i u tim godinama da ide po tuđim stanovima i sprema. Muž joj je bio u istoj firmi, takođe na traci. Oboje su poreklom iz Bosne, siromašni, trbuhom za kruhom došli u Vojvodinu. Od bivše društvene firme dobijaju dugoročni povoljan kredit i prave kuću u selu, predgrađu Novog Sada. Kada su je završili ne mogu da veruju sreći koju im je socijalizam podario. Kao da radosti kraja nema, u tom novo savijenom domu rodile se i dve prelepe ćerke. Život im se takoreći preko noći u korenu izmenio, osmehnuo. A onda došla 1991. supruga mobilišu na ratište u Vuko-

var. Vratio se, živ. Ali se i promenio, začutao, drugi čovek. Melanholija uzela maha, vremenom prerasla u pravu depresiju, noćnu moru. Lekovi ne pomažu. Imunitet organizma naglo popuštao. Preminuo je pet godina posle Vukovara. Izgubljen on, ali i „oslobođeni“ Vukovar. Aktivu gubili, pasivu (groblja) širili. Ostala žena sama s dvoje dece. U međuvremenu ćerke se udale, jedna se već i razvela, postala samohrana majka ćerkice (unuke), nezaposlena. Žena od 74 godine radi po tuđim kućama da bi izdržavala ćerku i unuku. Kaže da se u sebi stalno Bogu moli samo da se ne razboli. Kuća se polako urušava, sreća je sa urušavanjem već davno počela. Krov prokišnjava i nije problem u par crepova, zamenila bi to ona sama, problem je u letvama koje navlažene trule, popuštaju, a ona nema novca za rekonstrukciju krova. Na mestima gde krov prokišnjava podmeće sudove, pa ih prazni kada kiša prestane. Socijalizam korodira u njoj, ali sa malim zakašnjenjem i na kući. Sve je počelo oktobra 1991. kada su pred ulaznim vratima njihove kuće *zalajale vojničke cokule* noseći crveni poziv za mobilizaciju na kome je radikalskim rukopisom pisalo: „Otađzbina vas zove“. Kada mi je to ispričala bila je i danas puna gneva rekavši: „*Otađzbina zove* i odvala nas u P.M.“, bila bi to neka vrsta rezimea politike devedesetih u mislima ove obične, prizemne žene. Koliko je takvih među nama. Sa ove tužne sudbine pogled privremeno bacam na Dedinje, Senjak, Bežanijsku kosu, i tamo na vratima privatnih kuća pročitah pločicu sa prezimena nekada „nosećih ljudi“ devedesetih. Ova žena, kućespremačica, reče da danas ne voli da čuje ni „P“ od politike. Nešto slično se i meni vrzma po glavi, s tim da bih ja to malo uopštio, pa rekao da se već duže vreme kod nas politika pretvorila u čistu manipulaciju. Imao sam utisak da osećam kako srce uznemireno kuca ispod ispovesti ove, preko noći, postale sirotice. Trošna prošlost ostavlja i osakaćene biografije. Društveni procesi doveli do raskršća na kome se lomio socijalizam, urušavala se ne samo Jugoslavija već i sudbine većine njenih žitelja. Ova žena je samo jedna od takvih.

Kućespremačica me podsetila da je kod nas vreme između dva rata (svetskog i građanskog) u rasponu od 1945. do 1990. bilo najušuškanije doba, mirno, humano, ljudsko, za većinu, a valjda je baš zbog toga i moralo propasti pred naletima svih boja interesa, sebičnosti, gramzivosti, pohlepe; lične i kolektivne, čitaj nacionalne. Od poštenja se ne živi, tako je to zapisano u horoskopu sveta, a kod nas se samo naknadno zaprimalo, od te izreke uzet pelcer.

Mala digresija. Da mogu da kažem ovoj napaćeno nesrećnoj ženi, rekao bih joj da se i meni politika smučila. Sveta se ona na golu otimačinu. Nerado o njoj pričam, izbegavam skoro svaki razgovor o politici. U načinu na koji to radim pomogao mi je moj drugar, Laćarac, Zoran Židišić. Izmislio formulu izbegavanja. On je, kao privrednik, osam godina radio u Moskvi i osam godina u Kijevu. Na pitanje radoznalog sveta šta misli o današnjem sukobu ruskih i ukrajinskih snaga najčešće kaže: „Mnogo je vremena prošlo od mog boravka u te dve zemlje, mnogo štošta se promenilo, tako da ja danas imam informacija koliko i prosečno obavešteni građanin iz

novina“. I tu se priča završava. A suštinski nije hteo da ulazi u raspravu, jer za tako nešto treba prethodno poznavati istoriju, kulturu, književnost, režime vlasti, njihove načine smenjivanja, socijalnu strukturu društva, geografiju, dakle, mnogo pre nego što sagovornici postanu ravnopravni u dijalogu. Nažalost, oni koji najčešće zapitkuju oskudni su baš u ovoj vrsti znanja. Istoriju uče sa društvenih mreža i tabloidnih novina. Najbolji izlaz je ne povrediti sagovornika i izbeći rasprave na ove teme. Sve drugačije svelo bi se na ogovaranje, na kafansku priču, na nadvikivanje. Nasuprot ovome cenim one koji imaju šta da kažu, poznaju materiju, o tome pišu bilo po novinama, knjigama, pozorišnim predstavama, to rado čitam, slušam ili gledam. Sve drugo, prazno, izbegavam. Ako imaš nešto da kažeš o politici, reci to javno, društvene mreže su širom otvorile vrata kada ne možeš da dobaciš do novina, knjiga, ceniću i to, ali ne i ono „iza leđa“, u kafanama. To kafansko liči mi na pijanog čoveka koji zamuckuje i prosipa svoju pamet okolo. Lično znam koliko je teško isklesati reči i rečenice koje kreću put javnosti, koliko znanja, truda i pažnje moraš posvetiti mislima koje se otkače i putuju. Zato cenim svako stvaralaštvo pa makar ono bilo i suprotno mom viđenju stvari, i to je demokratija.

U svakoj priči, pa i u ovoj kućespremačice ima ličnog, ali i metaforičnog, poruka, univerzalnog, duboko istinitog onog što se kao zajednička crvena nit provlači kroz mnoge sudbine. Božidar Kalezić, jedan od naših prvih televizijskih autora u domenu dokumentarnog programa, u „Politikinom“ dodatku za kulturu (29 april 2023) ispričao je sledeće: „Sudbinu porodice Mičić danas ne bih uspeo ni da snimim, ni da emitujem. Ovaj moj antiratni film, nastao 1992. godine, govori o Milomiru Mičiću kome je poginuo sin jedinac na ratištu u Kninu, daleko od svoje kuće na Zlatiboru i on otvoreno kritikuje uzaludnu, besmisleni i opasnu ratnu euforiju na kojoj se održavao represivni režim Slobodana Miloševića. Očajan i ogorčeni Mičić je preminuo od prevelikog bola, tuge, za sinom, kako je govorila njegova udovica, a ja sam dva puta (i to posle dobijanja Oktobarske nagrade) bio oteran na prinudni odmor, da bih na kraju završio sa otkazom u rukama...“ Još gore je prošao kada je snimio dokumentarac o Vladi Dapčeviću koga je socijalistička vlast u vreme IB-a kidnapovala u Rumuniji i dugo zatamničila u svojim kazamatima (politički osuđenici). Posle toga filma Stane Dolanc je smenio upravnika zatvora u Zabeli, a njemu pripretilo višegodišnjom robijom, srećom, nekako se izvukao iz ove u ono vreme prilično hrabre odluke. Krivudavi su putevi naše istorije.

Godine devedesete su lomili i slomili kičmu socijalističke Jugoslavije. Oni koji i danas opravdavaju to vreme (devedesete) će reći da nije bilo *jogurt revolucije*, uspravljanja Srbije kao svojevrsnog pijemonta srpstva, da Slobodan Milošević nije goreo i za Srbiju izgoreo, ne bi bilo ni Republike Srpske u BiH. To je isto kao što domoljubni Hrvati kažu da nije bilo Domovinskog rata, kako oni vole da kažu protiv *srpske agresije*, ne bi bilo ni samostalne i suverene države Hrvatske. Ja bih na to odgovorio, kamo sreća da je bilo mudrih ljudi, državnika sa vizijom, kompromisom,

razumevanja drugih i drugačijih, možda bi to isto bilo samo bez krvi, mržnje, patnje, teških sudbina kao one malo pre navedene anonimne sedamdesetčetvorogodišnjakinje, naše sugrađanke. I na ovim temama se razlikujemo u pogledima, pri tome ni malo ne umanjujući i sopstvene komunističke promašaje kao nesvesni, više nemušti, udeo u akcijama urušavanja Jugoslavije.

U odnosu na ovako teško razlamane sudbine pojedinaca i još veće razlike u mišljenjima, bilo je i onih, doduše, mnogo, blažih, više filozofskih razlika u viđenjima onoga što je na ovim prostorima tutnjalo tih nesretnih devedesetih. Pitanja da li nam se baš to i tako moralo dešavati ili je bilo i drugih mogućnosti, solucija. Jedno od tih blažih varijanti koja nije vezana za sticanje i osiromašenje, nije imovinskog karaktera, je i priča koja sledi.

Dana 11. decembra 2022. na trećem spratu kafea u „Merkatoru“ sedimo, uobičajeno nedeljom pre podne na kafi, nas dvojica dipl. el. ing. Milanko Radić i ja. Uvek interesantan sagovornik, mnogo načitan. Od njega se štošta u misaonom pogledu može pozajmiti, uzeti, sa sobom poneti. Zato se s njim valjda i najduže družim. Sada već i decenijama, *kafa u deset*. Međutim, po nekim temama se i ne slažemo, ali to ne produbljuje razlike među nama, naprotiv, doprinosi još većem brušenju, nijansiranju naših inače već dovoljno suptilno izoštrenih pogleda na društvene procese. Karl Jaspers kaže da u jednom jedinom čoveku ne postoji sve. Dijalog nastaje iz nekog nedostatka u čoveku. Da bi uklonio taj nedostatak potreban je drugi čovek koji se od njega razlikuje. Ove vrste formule Milanko i ja smo se čvrsto držali u pokušaju da svako od nas sebe nečim drugim dopuni, popuni. Na drugoj strani mnogo je onih tema po kojima se duboko slažemo i to nas je čvrsto vezivalo jednog za drugog, uz uvek prisustvo neophodne i prave tolerancije. U slučaju jakih argumenata nismo se libili da ako ne menjamo, a ono bar dovoljno zakrivimo sopstvene poglede. Sličnosti u razmišljanjima ne potiru međusobne razlike koje proističu iz karaktera (ličnog), iz detinjstva i odrastanja, istorije i kulture podneblja, vremena i ideologije u kojima smo živeli. Susreti *nedeljom u deset* pretvaraju se u standard, u pravila, jedan od drugog smo učili. Evo jedne teme po kojoj se razlikujemo, a koja tangentno dodiruje i priču o Kosovu. Krenuli smo iz daleka. Najpre smo se složili da su komunisti bili blago rečeno nevešti u prepoznavanju procesa tokom osamdesetih godina prošlog veka i zastajali u razvoju Jugoslavije. Obojica smo bili članovi Saveza komunista Jugoslavije, bio sam u vrhu vojvođanske partijske nomenklature, član Predsedništva PKSKV, a Milanko u isto vreme sekretar jedne od osnovnih organizacija Saveza komunista u „Elektrovojvodini“. Iako tada nismo radili zajedno, kao kasnije u „Elektrovojvodini“, pa ni poznavali se nismo, ipak, zabeležen je jedan kuriozitet. Kad smo se već dovoljno zbližili po misaonim dometima, jednog jutra, godine 2005. Milanko, odnekud iz svoje arhive, izvuče list „Elektrovojvodine“ iz druge polovine osamdesetih godina prošlog veka. Uzgred rečeno ovaj list sam kasnije posle dvehiljadite uređivao. E, u tom istorijskom listu velika reportaža na nekoliko stranica o održa-

noj tematskoj konferenciji komunista „Elektrovojvodine“. Na jednoj slici dipl.el. ing. Milanko Radić govori o aktivnostima komunista u bazi, u osnovnoj organizaciji Saveza komunista jednog od ogranaka „Elektrovojvodine“, a na drugoj strani moja slika kako govorim, kao gost Konferencije, u ime Pokrajinskog komiteta. Čudili smo se našim fotografijama, a Milanko još više našim govorima, tezama. On ih se skoro odricao, ja još uvek nisam. Nažalost, taj list sam negde zagubio, krivo mi je što ga nisam sačuvao. Kako se smenjivalo rukovodstvo u tom javnom preduzeću, smene koje su diktirale partije kada osvoje tron u Srbiji, tako su mene seljakali iz jedne u drugu kancelariju. U jednoj od tih seoba, smena, ispao mi je ovaj dragoceni *pejper*, list bivše „Elektrovojvodine“ na kome smo fotografisani Milanko i ja samo u različitim ulogama. Simbolično kao da je nova vlast i na ovaj način radila svoj već uhodan posao, htela da briše našu prošlost, njene tragove.

Vraćam se našoj „filozofskoj“ razlici u pogledu na nedavnu prošlost. Ondašnja vodeća partija u društvu je shvatila da nešto ne valja, da kola kreću nizbrdo. Pa je radi popravke stanja usvojen tzv. „Dugoročni program ekonomske stabilizacije“. Želelo se da se sistem dogradi, ali ne i da se menja, zameni. To je bila kobna, suštinska greška vladajućeg establišmenta onog doba (komunista). Počela posrtanja, najpre ekonomska koja su potom zaparala i kožu političkog ustrojstva SFRJ. Dovde smo se složili. Još da podsetim, civilizacije se definitivno raspadaju kada njihove vođe prestaju da na izazove odgovaraju – kreativno. Presadimo li ovu istinu u novije vreme, videćemo da je raspad Jugoslavije nastao onda kada je liderima ponestalo kreativnosti, izostali odgovori na izazove vremena. No, i pored sveg toga, iako su u Jugoslaviju bile, između ostalog, ugrađivane *ideološke greške*, ipak, bila je to uređena zemlja. Kasnije široko i dugo razgrađivana baš zato što je bila uređena. Nismo znali čuvati, niti sačuvati Jugoslaviju. Društveno svojinski odnos je obezbeđivao humanost, ravnopravnost, poštenje, ali je baš kao takav sve više bio suprotan ljudskoj prirodi koju karakteriše sebičnost, interesi, neretko i gramzivost. Ta vrste nevidljivog unutrašnjeg konflikata izrazila se na liniji opadajućih prinosa, u ekonomskoj krizi. U stopu je pratila politička kriza. Potkopavani temelji Jugoslavije. Kad je nivo vodostaja, čitaj društvenog proizvoda, počeo da opada na površinu izvirile oštre hridi zatrovano zaraženog i agresivnog nacionalizma. Na hridi ove vrste penjali su se etnički preduzetnici, klikтали, prizivali, pozivali. Potom su nacionalisti svih boja teškim čekićem, kao maljem, udarali po Jugoslaviji nasumice, što jače to „bolje“, ne shvatajući da se kao na granitu blato (nacionalističko) samo privremeno zadrži. Granit je bio sjaj jedne lepe i velike zemlje Jugoslavije.

Na ovoj vrsti društvenih ruševina nas dvojica ulazimo u razlike viđenja na temi Kosova. Radić je svojom celinom preferirao suverenitet Srbije, njenu državotvornost, pa i nacionalni diskurs ukorenjen u hiljadugodišnjoj istoriji Srba na ovim prostorima. Rešavanje srpskog nacionalnog pitanja. To sam znao od ranije. Područje te vrste rasprava, pa i razlika, vešto izbegavao. Međutim, govorio sam mu da su ra-

zvijeni delovi zemlje bili posebno osetljivi na prevelika, često nedovoljno efikasna ulaganja u nerazvijene, u Kosovo i Metohiju. Opirali se tim ulaganjima. Stoga je bio neophodan partijski pritisak kako bi se obezbedila veća izdvajanja za nerazvijene, ideologija radila svoje, donošeni Akcioni programi, planovi, zauzimani stavovi na kongresima, konferencijama, komunisti prozivani za neizvršenja, delili se, pa i „svađali“, ali sve je to bilo *mršavo*, nedovoljno, sve radi toga što u tim ulaganjima interes ulagača nije prepoznavan. Nerazvijeni se ljutili, malo im je, razvijeni gundali, mnogo im je. Milanko zaključuje da su se razvijeni distancirali „... zato što su se već onda Slovenija i Hrvatska pripremali za izdvajanje iz Jugoslavije, za otcepljenje“. Nasuprot tome, tvrdio sam nešto drugo. Trebalo je sistem sve neefikasnije društvene svojine zamenjivati efikasnijim oblicima svojine, što naše vodeće društvene snage tada nisu razumele. Domet im (nam) je bio mali. Da je sistem promenjen, uvedena privatna svojina, tada bi Slovenija ili Hrvatska ulagala u resurse Kosova kao u svoje fabrike, svoje rudnike, imali bi tapiju na njih, upisivali ih kao svoje vlasništvo u kosovski katastar. Interes bi odrađivao svoje, ulaganja drastično povećavana, ali na drugačijoj ekonomski čistijoj osnovi. Bez toga ulaganja su gubila smisao, imala ideološke predznake, bivala prinudna, još jedna *ideološka greška* ugrađena u sistem. Kao neki vid teranja u novi oblik „seljačkih radnih zadruga“. Ulagano kao u bure bez dna. Kod razvijenih rađani otpori, opirali se toj vrsti ideologije, suštinski to je bio uzrok nesporazuma, a ne stav da je već tada, početkom osamdesetih godina prošlog veka, vladala svest kod Hrvata i Slovenaca o otcepljenju. Doduše svest je dugo sazrevala u tom pravcu, a pripomogla joj je da što pre sazri i naša nemuštosť. Na ovoj tački smo se u diskusiji razilazili. Tema Kosova je i nas dvojicu odvela u dva načina razmišljanja, kao i mnoge u Srbiji.

Suštinski Milanko i ja, razlikovali smo se po tome, ko i koliko preferira subjekt *naciona* i subjekt čoveka, pojedinca. U tom odnosu se mora naći mera, između identiteta koji je uvek kolektivni i osobenosti koja je lična. Preferiranje samo jednog na račun drugog vodi ka osakaćivanju biografije društvenih procesa, a toga smo bili prepuni. Poznat je hitlerovski slogan da je tamo svako prvo Nemać, pa onda čoveć, znamo gde je tako osakaćena misao odvela i zavela. Inaugurivano pravilo da najpre voli svoju otadžbinu, pa onda sebe. S druge strane preferiranje samo građanina, teza, jedan čoveć-jedan glas, a zanemarivanje kolektivnih prava takođe može da bude minsko polje posebno u nacionalno mešovitim sredinama u kojima ima manjinskih naroda. U tim odnosima, kolektivitet – građanin, treba naći meru, ali smo i tu bili nevešti. Veliku cenu platili. Istorija nas oporezivala, a mi sporo učili. Razdvajali se.

U odnosu na ovu našu malu drugarsku repliku citiraću Ivana Stambolića: „Sarađujući sa rukovodstvima drugih republika uverio sam se da ni Slovenija ni druge republike nisu imali nameru da razbiju Jugoslaviju i kad su pokazivali nameru da je, kao i mi, **menjaju** (podvukao S. K.). Do tog je došlo tek po usponu srpskog nacionalizma“. Interesantno je da je iz razgovora i odnosa s drugim republikama

Stambolić shvatao da je u odnosima snaga Srbija neka vrsta potencijalnog dinamita i on je stalno želeo da ne dođe do nekontrolisane eksplozije, do srpskog nacionalizma, jer će to izazvati još veću nacionalističku buru kod drugih. Nasuprot njemu Slobodan Milošević je činio sve suprotno, programski baš insistirao na tezi „da se Srbija više saginjati neće“ i da će „biti država ili je neće biti“. Aktivirao dinamit koji je izazivao još burnije požare u drugim republikama. Ta njegova odlučnost, harizma, kratkoća u govoru, obećanja, godila su srpskom prosečnom biraču. Preklopili se politika i karakter. Kraj je poznat. Nije Milošević urušavao Srbiju, nju je urušavala njena većina. Ovde pišem o politici, o pravcu, o zabludama i iluzijama, o karakteru okruženja ondašnjeg srpskog političkog vrha. Koliko je zabluda bila velika, neko veće (23. januar 2023) otkrio je sam predsednik Vučić kada je rekao kako su svi najbliži saradnici predsednika Miloševića upozoravali njega samo dva ili tri dana pre bombardovanja Srbije i Crne Gore (marta 1999) da ni jedna bomba neće pasti na naše tlo. Zablude se bile toliko velike da su se vremenom pretvorile u iluziju da je Beograd u međunarodnim odnosima ravan Vašingtonu, preterano glorifikovanje istih prava i verovanje da je pravda „na našoj strani“. Iluzije nas vodile, zavodile i u nesreće odvele. Vladajući nisu primetili da je pao *Berlinski zid*, a pretendovali da vode. Slobodan Milošević se ponašao kao da predaje etiku na Filozofskom fakultetu, ili međunarodno pravo na Pravnom. Samo je jednu sitnicu zanemario, da je **politika veština mogućeg**. To nije razumeo ili nije hteo da razume, a (pred)vodio. I danas na društvenim mrežama kruže njegovi govori, puni etike, morala, teško osporivo, ali kako objasniti tom istom svetu srpskom da okolne zemlje nisu dopustile da avion s ruskim ministrom inostranih poslova preleti preko njihove teritorije i sleti u Beograd. Po međunarodnom pravu, po standardima svi u svetu su ravnopravni i mogu da slete na beogradski aerodrom, ali eto nisu. Ovde je pravo pitanje, šta je moguće, a ne šta je jedino etično, moralno ili šta je u skladu sa teorijom međunarodnog prava. Politika je uvek bila i biće na strani mogućeg, a ne samo moralisanja.

Kad se vlast i svest izmesti sa ringle mogućeg i zanese iluzijama, strastima, dobija se nadrealizam. Na toj pogrešnoj ringli pisali smo devedesetih Zapadu, a kada se ona dovoljno usijala, zapad otpisao, bombama, raketama, tomahavkama. Rezultat: u Srbiji na stotine poginulih, koliko ja znam ali ni jedan vojnik Zapada. Pored toga naneta velika materijalna razaranja, srušena sva tri mosta u pitomom lalinskom gradu Novom Sadu. Dunav se prelazilo skelama, kao u tursko vreme. Nadrealizam nas bukvalno vratio u vakat osmanlijski. Ne znam da li se zna da je Novi Sad dobio prvi pontonski most u vreme sultana Sulejmana Veličanstvenog kada je on krenuo na Beč. Tako smo mi bili vraćeni u to vreme 1999. Scenaristi i režiseri Zapada o svemu su vodili računa, znali su da pred istorijom moraju pravdati agresiju na Srbiju i Crnu Goru, te su osmislili *Haški tribunal* i u njega selektivno dovodili po njihovim aršinima krivce. Optužnicu su spremali plaćeni advokati i lojalni činovnici novog svetskog poretka. Međutim nikad niko neće podići optužbu za rušenja sva tri no-

vosadska mosta, samo zato što to nije etika, niti moral, a onda ni krivično delo, već politika (sila). Hoćemo li izvući naravoučenije da šut i rogat nikad nisu mogli ravnopravno snage odmeravati, pa ni uz pomoć međunarodnog prava, etičkog kodeksa i morala. To Milošević nije razumeo ili nije hteo da razume, vladao iz srca, mobilisao najpre strasti, a onda i ljude. Krenuo da razvaljuje „truli“ dekadentni Zapad, koji se „samo što nije raspao sam od sebe“. Naredio, mobilisao. Gde je u toj njegovoj zamisli bila vizija, državnička sposobnost shvatanja procesa, kada je slao druge, najčešće bespomoćne, siromašne u rovove, one koji nisu imali novca da plate, niti veza da izbegnu oblačenje uniformi. Doduše bilo je tu i dobrovoljaca, ali i oni su najvećim delom bili izraz zgusnute atmosfere, propagande devedesetih. Mali je broj onih koji su čista srca odlazili da brane srpsku nejač. Neke od tog malog broja rodoljubivih dobrovoljaca i lično sam poznao, poštujuem njihovo opredeljenje. Oni su bili „debela manjina“. Lično nisam bio dragovoljac, jer nisam video smisao svega toga, ratnoga. Podsetnik je ovo da se više nikada ova vrsta greške ili zabluda ne ponovi, okruženi smo, hoćemo li i dalje govoriti da je pravda na našoj strani, a omča oko vrata sve više steže. Revanšizmi poraženih strana u Drugom svetskom ratu vrebaju, dižu glave njihovi potomci, dodatno prete skoro iz svih okolnih zemalja. Veština u politici je kako sve to izbeći, mir sačuvati, a ne prkositi ili što bi moji Laćarci rekli k... se. Mali smo mi za tako nešto. Valjda će to i većina u Srbiji shvatiti. Da zaključim, veština u politici omeđena je prostorom realnog i mogućeg. Iluzija u politici skoro je ravna fikciji u književnom stvaralaštvu. Razlika je, uslovno rečeno, u posledicama, politička iluzija manje ili više zalazi nekako iza leđa života svih, svakoga, košta mnogo, a književna fikcija okupira samo misao pojedinačnog čitaoca. Politika je svugde oko nas, u porodici, komšiluku, kućnom savetu, mesnoj zajednici, državi, ali kada profesionalni političari iluziju pretvaraju u stvarnost tada ona najviše liči na onaj poznati narodni spev o tome da je politika kao nemoralna žena koja ne bira sredstva da postigne željeni cilj.

U životu sam imao jedan neposredan, direktan susret sa bivšim predsednikom Slobodanom Miloševićem i o tome ostavio kratku belešku u „Ožiljcima vremena“. Kad *racio* ostavim sa strane, kad mi u pisanju emocije zatrepere i redovi postaju krivudavi, počinju da posrcu, tada mogu da kažem, žao mi je načina kojim se završio život Slobodana Miloševića i njegova teška borba u Hagu da pokaže kako su u ratovima devedesetih Srbi najviše izgubili. Ljudski je to kao odnos prema jednog tragičnoj ličnosti u okolnostima koje je nesvesno i sam stvarao, ali njegova politika je nešto sasvim drugo, ona nije položila test iz istorije. Iluzije vladale nama. Još više mi je žao Ivana Stambolića, Slavka Ćuruvije, Zorana Đinđića i njima sličnih koji su ubijeni samo zato što su imali drugačije poglede na aktuelna politička zbivanja. Bila je to tragedija jednog doba koje je *gutalo* svoje ljude, svoje aktere. Tragizam srpskog naroda kao da kraja nema. Svestan sam da Slobodanu Miloševiću nije bilo lako pod pritiskom u jednom delu licemernog, nekorektnog, često nemoralnog Zapada. Mo-

glo bi se reći da je pošteno bilo odupirati se tom pritisku, ali ne zna se da li i pametno u svetu u kome umesto pravde sila vlada. Mogu samo da zamislim kako je Slobodanu Miloševiću bilo teško da donese odluku kojom će se odupreti ultimatumu iz Rambujea i da na Srbiju primi udarce 19 najrazvijenijih zemalja zapada, bombardovanje i to mimo saglasnosti Saveta bezbednosti UN. Verovatno najsramniji čin u novijoj svetskoj istoriji ondašnjih vodećih lidera zapadnih zemalja. Mrlja sa koje ih distanca i istorija oprati neće. Međutim, sve to ne opravdava Miloševićeve pogrešne poteze: gušenje demokratije, isključivost, nerazumevanje procesa promena u svetu (pad Berlinskog zida), pothranjivanje nacionalizma koji je vodio konfrontacijama, sukobima, ratovima. Konfuzije u glavama.

Vraćam se *raciju*. Zamislimo drugačiji scenario. Da su „moji“, komunisti, još sredinom sedamdesetih godina prošlog veka drugačije procese razumeli, te shvatili da smo Jugoslaviju doveli tada do nivoa razvoja srednjerazvijenih evropskih zemalja, pa da bi je sačuvali moramo je **menjati**, i to u tri pravca. Prvo federaciju pretvarati u neku vrstu labave konfederacije šest republika, drugo društvenu svojinu zamenjivati efikasnijim oblicima svojine, privatnom, i treće uvesti višestranačke u politički život zemlje. Ključna misao je u glagolu menjati. Šta bi ovim dobili? Svi bi se okrenuli sopstvenom razvoju, svojim interesima, a konfederacija zadržavala na uskim prostorima zajedništva: tržištu od 20 miliona, vojska, odbrana granica i carine, sinergija i renta izvlačena iz nje, sve ostalo prepušteno državama članicama, republikama. Dalje, Slovenci i Hrvati, razvijeni, kao što sam već napomenuo ulagali bi u svoja preduzeća tamo gde su primarni resursi bogatiji, na Kosovo, u BiH... Podizali bi socijalni kapital tih sredina, a onda bi se menjao i demografski faktor na čiju kartu su Amerikanci zaigrali pri raspakivanju Jugoslavije (o tome videti u delu: Ino faktor, Kosovo i Metohija). Poznato je da se u siromašnim društvima rađa veliki broj dece, demografska ekspanzija. Čim je razvoj uzeo maha, žene zaposlile, postale emancipovane, demografski rast je zaustavljen po zakonitostima logike razvoja sredine, podizanja standarda. Tako će i Albanci s Kosova već u narednoj generaciji svoditi broj dece na dvoje ili čak jedno, kod njih će takođe prestati demografska eksplozija. Ekonomija i demografija usko povezana, kao spojeni sudovi, jedni na druge utiču.

Priča me zavela i privremeno odvela u razor demografske ekspanzije. Pozornica je sekvenca između dva rata. Jedna vršačka porodica odlučuje da se iz Vršca preseli u Novi Sad, jer je (pro)cenila da je Vršac postao pretesan za razmah njihovih poslovno preduzetničkih aktivnosti. Potomak te porodice Hadži Kosta postaje advokat na sredini između dva svetska rata. Kad je rešio da nađe izabranicu svog života rekao joj je da će se njome oženiti, ali pod uslovom da mu rodi desetoro dece. I bi tako. Demografija između dva rata uzela zalet i kod nas, kao i na Kosovu. Jedna od njegovih ćerki, od te desetorke, bila je majka poznate sociološkinje i političarke u vreme vlade Zorana Đinđića, kasnije i ambasadorka, Vesna Pešić i njene malo mlađe sestre, prelepa glumica Stanislava, Staša, Pešić. Hadži Kosta nije bio samo zadužen za de-

mografsku ekspanziju onog doba, već je postao jedan o fanatika i osnivača fudbalskog kluba „Vojvodina“ u Novom Sadu. Istorija je zabeležila da je on u ime ondašnje jugoslovenske fudbalske federacije predvodio reprezentaciju Jugoslavije na prvom svetskom prvenstvu u Urugvaju, 1930. „Montevideo, bog te video“. Danas se bista Hadži Koste nalazi ispred stadiona FK „Vojvodine“ iz prilaza sa Bulevara Oslobođenja prema stadionu. Tako je bilo ne samo u porodici Hadži Koste nego u većini porodica između dva svetska rata, doduše više ne ciljno kao kod Koste (desetoro), već po zakonima održivosti života, po biologiji, umiralo je mnogo dece da bi u nekoj prirodnoj selekciji preživeli oni najotporniji. Sa dizanjem standarda posle Drugog svetskog rata ova vrste demokratske ekspanzije je prekinuta. Na Kosovu i Metohiji ovaj prekid se desio sa pomakom, decenijama kasnije, čak i u dubokom socijalizmu. Demografska ekspanzija u stopu prati nerazvijene.

Priču o Jugoslaviji završiću na pomalo neuobičajen način. Napredak jedne zemlje može se meriti na različite načine. Očekivali bi od mene, kao nekakvog ekonomiste, da to budu stope rasta bruto društvenog proizvoda, zaposlenost, standard, ekonomski ciklusi, trendovi. Međutim, ima merila koja su jača od sveg toga. Vuk Karadžić je rekao da se napredak jednog društva može meriti stepenom popunjenosti društva pameću (pametnima) i razumom. Mahatma Gandi je propovedao da se napredak društvene zajednice može pratiti kroz rešavanje takozvanog *ženskog pitanja*, položaja žena u zajednici. Zadržaću se na ovom Gandijevom merilu. Kraljevina Jugoslavije u svom Građanskom zakoniku nasledila je Srpski građanski zakon iz 1844. u kome je bila utvrđena muževljeva vlast nad ženom. Bračno pravo priznavalo je muža kao glavu kuće. Žena je imala obavezu da sluša muževljeva naređenja, da pomaže suprugu, održava red i čistoću u kući i stara se o deci. U okviru imovinskog prava posebno je istaknuta poslovna nesposobnost udate žene. Neudatoj ženi priznavana je ista poslovna sposobnost kao i muškarcima, dok je udata žena izjednačavana sa maloletnicama i maloumnima. Ah, šta ćemo sad, s tradicijom, srpskim domaćinima, sa ideologijama onih koje svoju moć baštine na srpskim običajima i tradiciji, doduše, selektivno, ne baš sa svim. U prvom Ustavu nove zemlje koja se zvala Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNJR) žena je izjednačena u svim pravima i obavezama sa muškarcima. Bio je to ogroman iskorak, veliki miraz žena donet iz Narodno Oslobođilačke Borbe (NOB) u kojoj se žena oslobađala tradicionalnog zarobljavanja, prvi put je mogla podići pogled sa zemlje kada razgovara sa nepoznatim muškarcima, sa lica je nestajalo stida i crvenila, doba u kome je shvatila da je i ona imala ulogu u oslobođenju, ne samo države, već i sebe kao ličnosti. To uspravljanje ženskog roda, lika, u ratu i posle rata sjajno je opisao moj mitrovčanin Borislav Bogdanović, siva eminencija „Sremskih novina“ u svojoj knjizi „ZEMLJA FENIKS“. Nije li taj prvi socijalistički Ustav bio veliki iskorak jednog kako ga danas pogrdno mnogi nazivaju „komunjarskog“ doba. Šta ćemo sa Mahatma Gandijem, njegovim pogledima i merilima. Jedino preostaje da kažemo bravo za AFŽ (organizacija An-

tifašizma žena) u novoj Jugoslaviji. Uz vašu pomoć gandijevskim aršinom mereno ostvaren je gigantski napredak u razvoju jedne zemlje. Socijalističke Jugoslavije.

Legendarni Duško Radović: „Onomad mi ćerka razbije neku staklariju i krenem rukom da je udarim po dupetu. Onda se setim da je u zasedi čeka ovaj pas – život, da će u školi morati da računa k'o Ajnštajn, da će joj kasnije muž bežati u kafanu, ona će imati borbu sa svojom decom, mojim budućim unucima, rečju, očekuje je u životu sve samo sranje i udarci, udarci, udarci... Odustanem i pomilujem je po kosici. Ona se smejuji, misleći da me je isfolirala. Ako, neka...“

Još bih samo podsetio na naše najstarije, prabake, koje su skoro uvek plakale kada se u kući rodi žensko dete, jer su znale šta ih u životu čeka. Naše pretktnje bile su domaćice sa srušenim ambicijama, život im je kreativnost oduzimao. Patrijarhat. Devojčice radoznale, umiljatije, privrženije, znaju se po pravilu više radovati od muškarčića, a onda ih život uozbiljuje, savija, lomi, i od onih otvorenih malih slatkih okica devojčica vremenom (p)ostaju spuštene, skoro zgužvani, očni kapci. Roletne naših sudbina. Uvek kada vidim čak prave kako na odmoru igraju fudbal, izmešani dečaci i devojčice, u meni neka radost oko srca, gledanje ovog „mešovitog hora“ postaje izvor posebno čudesne topline. Posmatram male repiče kako skakuću na majušnim glavicama devojčica u jurnjavi za magijom ovih prostora, fudbalskom loptom. Shvatam ravnopravnost i drago mi je. Neka što duže traje i bude pravo, istinsko.

Susret na ulici Novog Sada. Pored mene prolazi mlad bračni par sa trogodišnjim detetom koje vozi trotinet. Dete se iznenada spotakne, padne, plače. Mama pritrčava, saginje se, briše mu suze, ljubi ga. Otac stoji i sarkastično primećuje: „Ne deri se, mama će ti izvesti pokaznu vežbu“. Gledam čoveka i razmišljam, pa ta žena koja kleči nosila je to dete devet meseci, porođaj sam po sebi težak, pa prvi dani, ljubav i strah... a on gospodin sa visine komentariše u najmanju ruku nepristojno. Pogledao sam izraz lica te mlade majke koja je samo pogledala oca njenog deteta i u tome sam video poniženost, nemoć ženskog bića. Ej živote, šta napravi od boljeg dela sveta.

Sremac i jedan od najvećih slikara sa ovih prostora Sava Šumanović je najviše slikao ženski lik, akt. Smatrao je da je to božanski dar. U njemu prepoznavao odsjaje svetlosti i senki, blaga talasanja ljudskog tela, njegovu savršenost. Na ovaj način ženskom biću vraćao dostojanstvo. Kažu da su u Luvru više od 80% naslikanih likova – žene. Opet, ne slučajno. Vraća se ravnopravnost, pa makar i na mala vrata, preko umetnosti, odužujući se i na taj način navodno „slabijem“, a suštinski jačem polu koga je istorija nemilosrdno mlela, davila i gušila. *Rumske hronike* zabeležile su da je nekada davno u okviru „Art trema fest Ruma“ gostovao glumački peterac, četiri žene i muškarac. „Kad je na scenu izašla jedna od tih žena neka čudna energija je preplavila sve prisutne. Svetlost je padala na njenu vitku figuru koja je neverovatnim jezikom pokreta i mimike započela izvedbu svakodnevice čitavog ženskog bića. Gipkost tela obogaćena tempom emotivnih oscilacija koje su svojstvene dušama